

Reviewing the Effects of Lithographic Ashura Paintings of Judi Collection on the Tilework of Tekyeh Moaven al-Molk

Fatemeh Asgari

Ph.D. Candidate in Islamic Art, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Mahnaz Shayestehfar¹

Associate Professor, Department of Islamic Art, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
(147-173)

Abstract

The lithographic religious books as one of the most prevalent books in the Qajar period, are closely related to the public culture and also influenced other artworks. In this regard, the present study aims to review the impacts of Ashura paintings of one of the most effective lithographic books (i.e., Judi collection) on the tilework of Tekyeh Moaven al-Molk. Methodology: This analytical-descriptive study utilizes a documentary-library method involving the study of lithographic manuscripts available in the National Library of I.R.Iran along with the tilework of Tekyeh Moaven al-Molk with the theme of Ashura. Conclusion: Ashura paintings on the Tekyeh Moaven al-Molk tiles have been inspired by lithographic images found in such books as *Toofan Al-Beka'*, *Asrar Al-Shahada*, *Majalis Al-Muttaghin*, and *Judy Collection*. This inspiration is seen more in Judi Collection than in other lithographic books. This inspiration is evident not only in the subject matter but also in the design styles. The similarities include the same elements in the selection of scenes and figures, religious and historical narrations, visual presentations, layout, and lines of shapes and interior surfaces. The background is more important in tilework and the presence of women is remarkable in the paintings of the building's tiles. Indeed, the quantity of women in the paintings of the Judi collection is more than in other manuscripts. The concepts of resistance, the superiority of good over evil, and the companions of *uwliya* (saint figures) are significant in these works.

Keywords: Judi Collection, Painted tiles, Illustrated lithography, Ashura, Tekyeh Moaven al-Molk.

Received: 19, June, 2021; Accepted: 22, September, 2021

doi
10.22059/jhs.2021.325817.473432
Print ISSN: 2251-9254-Online ISSN: 2676-3370
<https://jhs.ut.ac.ir>

1. Email of the corresponding author: shayesteh@modares.ac.ir

مطالعه تأثیر نگاره‌های عاشورایی نسخ چاپ سنگی کلیات جودی بر کاشی‌های تکیه معاون الملک^۱

فاطمه عسگری

دانشجوی دکتری هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران

مهناز شایسته فر^۲

دانشیار گروه هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۲۹؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۳۱

علمی - پژوهشی

چکیده

نسخه‌های چاپ سنگی مذهبی، یکی از رایج‌ترین کتب دوران قاجار، ارتباط تنگاتنگی با فرهنگ مردم پیدا کرده و بر سایر هنرها نیز تأثیرگذار بوده است. در این راستا، پژوهش حاضر، سعی دارد، مسئله تأثیر نگاره‌های عاشورایی و یکی از مؤثرترین تصاویر کتب چاپ سنگی (کلیات جودی) بر کاشی‌نگاره‌های تکیه معاون الملک را مورد مطالعه و تحلیل قرار دهد. هدف پژوهش، بازنمایی نگاره‌های عاشورایی نسخ کلیات جودی، مرتبط با کاشی‌های تکیه معاون الملک و تحلیل تصویری آن است. روش پژوهش: توصیفی تحلیلی از نوع کتابخانه‌ای اسنادی است که با مطالعه نسخ چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی و کاشی‌نگاره‌های تکیه معاون الملک با موضوع عاشورا صورت گرفته است. نتیجه‌گیری: نگاره‌های عاشورایی کاشی‌های تکیه معاون الملک از تصاویر نسخ چاپ سنگی از جمله طوفان البکاء، اسرار الشهاده، مجالس‌المتقین و کلیات جودی بهره برده است. این اثرپذیری در نسخ کلیات جودی بیش از سایر کتب چاپ سنگی مشاهده می‌شود. تأثیر نه تنها در موضوع، بلکه در شیوه طراحی نیز بارز است. شباهت‌ها در انتخاب صحنه‌ها و پیکره‌ها، روایتگری تاریخی و مذهبی، پرداخت تصویری، ترکیب بندی و خط-گذاریه‌های بیانگر دیده می‌شود. پس‌زمینه‌ها در کاشی‌نگاره‌ها بیشتر مورد توجه بوده و طراحی زنان در این بنا مشهود است. البته در نسخ کلیات جودی، زنان بیش از سایر نسخ، در صحنه‌ها حضور دارند. بیان مفاهیم پایداری و برتری نیروی خیر بر شر و توجه به عملکرد یاران اولیاء از جمله مفاهیم ارزشمندی است که با عناصر تجسمی و تأثیر ترکیب بندی‌های متنوع شاخص شده است.

واژه‌های کلیدی: کلیات جودی، کاشی‌نگاره، چاپ سنگی مصور، عاشورا، تکیه معاون الملک

۱. مقدمه

چاپ سنگی با موضوع عاشورا یکی از رایج‌ترین شیوه‌ها در دوران قاجار بوده است و منابع ارزشمندی در اختیار روضه‌خوانان و سخنوران قرار میداد. برخی از این کتب در اماکنی قرائت میشد که به نوبه خود از هنرهای برجسته در طول تاریخ است. معماری و کاشی کاری هنری است که از دوره پیش از اسلام شکل گرفت و در دوران پس از اسلام به اوج خود رسید.

۱. برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول (فاطمه عسگری) - عنوان رساله (تبیین ویژگی‌های بصری حماسه دینی امام

حسین(ع) در نسخ چاپ سنگی نفیس قاجاری) به راهنمایی سرکار خانم دکتر مهناز شایسته فر

shayesteh@modares.ac.ir

۲. رایانامه نویسنده مسئول:

پژوهشهای علوم تاریخی

دوره ۱۳، شماره ۲- شماره پیاپی ۲۵، تابستان ۱۴۰۰/۱۴۹

امروزه آوازه این هنر ایرانی شهرتی جهانی دارد. کاشیها در بردارنده اطلاعات تاریخی، فرهنگی و مذهبی دوران خود هستند. یکی از تجلیگاه‌های متعالی هنر دینی در کاشیکاریهای اماکن مذهبی نمایان است که در بردارنده ابعاد معنوی و حتی آیینی مردم آن سرزمین است. این هنر در دوره قاجار ادامه سنت گذشته بود اگرچه تفاوت‌هایی نیز با دوران پیشین داشت و با گذشت زمان از هنر غرب نیز تأثیر پذیرفت اما متأثر از عرصه‌های دیگری مانند چاپ سنگی نیز بود که جزء شیوه‌های رایج در دوره قاجار به شمار می‌آمد. محبوبیت و گسترش چاپ سنگی و ارتباط با توده مردم باعث شد در سایر زمینه‌های هنری از جمله تصاویر کاشیها نفوذ پیدا کند، به خصوص بر روی کاشی‌نگاره بناهایی که کاربرد عام‌تری دارد موثر واقع شود از جمله تکایا و حسینیه‌ها که ریشه در آیینها و باورهای دینی عموم مردم دارد. محبوبیت یک اثر و تداوم در نگاه تصویری به یک شیوه موثر، باعث میشود هنرمندان سایر شیوه‌های اجرایی نیز از رویه مرسوم و آشنای بصری استفاده کنند. این نگاه، گیرایی بیشتری بین فرهنگ عامه مردم دارد. در این راستا تحقیق حاضر، سعی دارد، مسئله تأثیر نگاره‌های عاشورایی نسخ کلیات جودی بر کاشی‌نگاره‌های این بنا را مورد بررسی قرار دهد.

۱-۱- پیشینه

با توجه به بررسی انجام شده، تا کنون تحقیقی بر روی ارتباط نسخ جودی و تکیه معاون الملک، به خصوص ارتباط با نگاره‌های عاشورایی این دو هنر، صورت نگرفته است و این نکته مهم، آن را متمایز از سایرین میکند. از جمله تحقیقاتی که تاکنون انجام شده میتوان به موارد زیر اشاره کرد: مقاله (مضامین کاشی‌نگاره‌های دوره قاجار، در حرم مطهر رضوی- مطالعه تطبیقی کاشی‌نگاره‌های معجزه حمله شیران به حمیدبن مهران با تصاویر چاپ سنگی) نوشته عطیه خان حسین‌آبادی در فصلنامه فرهنگ رضوی، پیاپی ۲۹ سال ۱۳۹۹. این مقاله با هدف آشنایی کاشی‌نگاره‌های دوره قاجار حرم مطهر رضوی و تطبیق آن با تصاویر چاپ سنگی مشابه با موضوع حمله شیران به حمیدبن مهران است. مقاله دیگری با نام (زیبایی‌شناسی نسخه روضه‌المجاهدین - مختارنامه کتابخانه تبریز) از مریم متفکر آزاد، نشریه مطالعات هنر اسلامی، پیاپی ۳۲، سال ۱۳۹۷، ثبت شده است. در مقاله (بررسی مضامین و فضای تصویری چاپ سنگی مصور و نقاشی قهوه‌خانه‌ای در دوران قاجار) از مهین سهرابی و عفت آقاباباییان در نشریه پژوهش هنر، پیاپی ۱۹، سال ۱۳۹۴ چاپ شده است که به شناخت ویژگیهای تصویری چاپ سنگی مصور و نقاشی قهوه‌خانه‌ای و درک رابطه آنها به روش مقایسه تطبیقی می‌پردازد.

مقاله (مطالعه تطبیقی تصاویر نسخ چاپ سنگی و کاشیهای مصور دوره قاجار) از فاطمه جباری و محسن مرآئی در نشریه هنرهای زیبا، پیاپی ۱ شماره ۱ به سال ۱۳۹۲ به ثبت رسیده است که به چگونگی تأثیرپذیر کاشیکارها از هنرهای تصویری دیگر از جمله نسخ چاپ سنگی، هنر اروپایی و هندی می‌پردازد. در فصلنامه نگره، مقاله با عنوان (تحلیل تأثیر تصاویر چاپ سنگی کتاب‌نامه خسروان بر تصاویر کاشیهای نقش‌برجسته کاخ موزه گلستان) از سید محمود میرعزیزی و ابوالفضل صادق‌پور فیروزآباد در پیاپی ۳۷ به سال ۱۳۹۵ نشر یافته است. (مطالعه تطبیقی نمادهای اسطوره‌های حیوانی نسخ چاپ سنگی و کاشی‌نگاره‌های دوران قاجار) از سید امیر فرجام به سال ۱۳۹۵ در سومین کنفرانس بین‌المللی علوم و مهندسی انجام شده است. (مطالعه نقوش مذهبی در کاشیهای تکیه معاون‌الملک) از الهه پنجه‌بانی و فرنیا فرهد در نشریه نگارینه (هنر اسلامی) پیاپی ۷-۸ در سال ۱۳۹۴ ثبت شده که به معرفی ویژگیهای تصویری کاشیهای تکیه معاون‌الملک اشاره دارد. در تحقیق دیگری در فصلنامه هنرهای تجسمی (تأملی بر تنوع مضامین هنری و منشأ کاشیهای قاجاری تکیه معاون‌الملک کرمانشاه) از محمد ابراهیم زارعی و یدا... حیدری باباکمال، پیاپی ۶۸، سال ۱۳۹۹ که به تأثیر نگاره‌های نسخ خطی و هنر باستانی و اساطیری بر کاشیکاریها اشاره دارد. مقاله (تطبیق زیبایی شناختی دیوارنگاره‌های مذهبی-واقعه کربلا- بقعه شاه زید و تکیه معاون‌الملک در تعامل با تعزیه) از نسترن نوروزی و ابوالقاسم دادور در فصلنامه نگره، پیاپی ۴۸ سال ۱۳۹۷ چاپ شده است. در پایان‌نامه‌های (تحلیل تأثیر عوامل اجتماعی بر دیوارنگاره‌های تکیه معاون‌الملک کرمانشاه با رویکرد هژمونی قدرت) دانشگاه علم و فرهنگ تهران، از محمد رسول سلکی به راهنمایی محمد مهدی اخویان در سال ۱۳۹۸ در مقطع ارشد ثبت شده که به تأثیرگذاری هژمونی قدرت بر دیوارنگاره‌های تکیه معاون‌الملک توجه دارد. در پژوهش دیگری با عنوان (تأثیر هنر ساسانی بر فضای تصویری تکیه معاون‌الملک) از حسین صوفی، با راهنمایی علیرضا اصفهانی زاده و جواد نوبهار در دانشگاه هنر تهران در مقطه ارشد، به سال ۱۳۹۸ به ثبت رسیده است که در این پایان‌نامه، منتخبی از تصاویر ساسانی و تکیه معاون الملک تحلیل و بررسی می‌شود.

۱-۲- روش پژوهش

این پژوهش بر اساس روش توصیفی تحلیلی و از نوع کتابخانه‌ای، اسنادی صورت گرفته است. ۱۴ تصویر از نمونه کاشیهای تکیه معاون‌الملک با موضوع عاشورا و ۲۶ تصویر از کتب چاپ سنگی کلیات جودی موجود در کتابخانه ملی، مورد مطالعه تحقیق حاضر قرار گرفته

است. این تصاویر بیشترین شباهت تجسمی و تعدد موضوعی را با کاشیهای تکیه معاون‌الملک دارد.

۲. عاشورا در نسخ چاپ سنگی مصور قاجار

چاپ سنگی توسط یک هنرمند اتریشی اختراع شد و عرصه دیگری را برای تکثیر برای جهانیان گشود. «یک نقاش اتریشی به نام زنفلدر^۱ این اسلوب را ابداع کرد (۱۷۹۸م). وی نخست آن را فقط برای بازتولید آثار هنری مورد استفاده قرار داد^۲» (پاکباز، ۱۳۸۱: ۴۴۸)، اما بعدها وسیله نشر آثار مکتوب شد. این صنعت در ایران (دوران قاجار) نیز رواج پیدا کرد. به گفته بابا زاده «چاپ سنگی یا لیتوگرافی برای نخستین بار همانند چاپ سربی در تبریز دایر گشت. عباس میرزا، محمدصالح شیرازی را که به میرزا صالح تبریزی معروف بود به روسیه برای فراگیری هنرهای جدید می‌فرستد. نامبرده با خود دستگاه چاپ سنگی به تبریز آورد» (بابا زاده، ۱۳۷۸: ۲۱).

یکی از بیشترین تصویرسازیها در کتب چاپ سنگی، موضوعات مذهبی به خصوص رویداد عاشورا بود که به صورت روایی و یا صحنه‌های منفرد تصویر شده است. تعداد زیادی از این کتابها در قالب روضه‌خوانی شکل می‌گرفت. «وجه تسمیه این نامگذاری به قرائت کتاب روضه‌الشهداء اثر حسین بن واعظ کاشفی در مجالس عمومی اشاره دارد. در این گونه ادبی که با اجرای پرشور تعزیه آمیخته بود، به مصیبت کربلا و شهادت امام حسین (ع) و یارانش پرداخته می‌شود» (مارزلف، ۱۳۹۸، ۴۴). تصاویر این کتابها نیز همانند تعزیه‌ها صحنه‌های نبرد و یا موقعیتهای خاص داستان را نشان می‌دهد.

با رواج بیشتر چاپ سنگی، شاهد مصورسازی کتابها با اشعار حماسه دینی و ترویج هر چه بیشتر این نسخه‌ها بودیم. این نقاشیها برگرفته از باورهای فرهنگ و ادبیات عامه^۳ است و شیوه‌های خیالی‌سازی در آنها نمودار است. به دلیل آنکه بیشتر این کتابها در عموم مردم قرار می‌گرفت، به دور از قراردادهای فنی و منطقی بود که گاه با تأکید زیاد بر روی برخی وقایع و شخصیت‌های داستان یا ایجاد زبان تصویری طنزآمیز، روایت می‌شد.^۴ به گفته اولریش مارزلف^۵، پژوهشگر چاپ سنگی مصور در کتاب-مرجع- تصویرسازی داستانی در کتابهای چاپ سنگی: «ویژگیهای تصویری و سبک کتب چاپ سنگی، با باورها و سنت‌های عملی و عامیانه مردم ارتباط دارند، این کتابها برخلاف نسخه‌های خطی مصور به علت توزیع گسترده، تا حدودی به عامه مردم نزدیک‌تر بوده است. تصاویر این کتابها با برخی هنرهای روایی مانند

گچکاری در بناهای عمومی، کاشیکاری‌های تصویری یا نقاشیهای قهوه‌خانه‌ای ارتباط دارد. به ادبیات مصور و اقلام مصور دیگری از این دست به درستی اصطلاح "عامیانه"^۶ اطلاق می‌شود» (مارزلف، ۱۳۹۸: ۱۳ و ۱۴).

این هنر آنچنان که از نامش پیداست با توده وسیعی از افراد مختلف درون یک جامعه یا به عبارتی مردم آن جامعه سروکار دارد و از مجموعه اشتراک‌هایی بهره می‌برند که معرف هویت-های گوناگون فرهنگی اجتماعی و تاریخی آنهاست. سادگی و بی‌تکلف بودن، پرهیز از پیچیده‌گویی در بیان روایت‌های تصویری از ویژگی‌های مهم آن است. این هنر بر اندیشه و ناخودآگاه جمعی استوار است که به اندازه تاریخ و فرهنگ عامه مردم قدمت دارد. آنچه در بر ذهنیت عمومی (آیینی، ملی و مذهبی) جاری است در این نگاره‌ها نیز جریان دارد. تصویرکردن برخی حکایت‌های نامعتبر در نگاره‌های دینی و حتی کتب عاشورایی که در عموم مردم نفوذ پیدا کرده است و در کتب مذهبی عامه قاجاری نیز دیده می‌شود.

می‌توان به برخی از کتاب‌های چاپ سنگی مصور که به موضوع عاشورا و امام حسین (ع) توجه داشتند، به موارد پیش رو اشاره کرد از جمله: حبیب الاوصاف، اسرارالشهاده یا دیوان سرباز، فرهنگ خداپرستی، طوفان‌البکاء، گنجینه اسرار، انوارالشهداء، ماتمکده، مجالس‌المتقین، تحفة‌الذاکرین، وسیلة‌النجاة، کلیات جودی، مختارنامه، روضة‌المجاهدین، تحفة‌المجالس و تحفة‌النجات.

۳. چاپ سنگی مصور کلیات جودی

میرزا عبدالجواد خراسانی متخلص به جودی (متوفای ۱۳۰۱ق) نویسنده این کتاب ارزشمند است. کلیات جودی جزء کتب مذهبی در زمینه مراثی ائمه (ع) در عهد قاجار به حساب می‌آید. «از آنجا که مخاطب اشعار جودی، عموم مردم و عاشقان و شوریدگان آستان ابا عبدالله الحسین (ع) بوده است اشعارش عاری از پیچیدگی و به صورتی ساده و قابل فهم همگان است چنانکه برخی از اشعار وی پس از سالها در میان بسیاری از مداحان و مردمان باقی مانده است» (افراسیابی، ۱۳۸۶: ۴).

قدیمی‌ترین نسخه ثبت شده از کلیات جودی که مصور نیز می‌باشد و با کتاب یوسفیه در یک جلد صحافی شده مربوط به سال ۱۲۹۵ق محفوظ در کتابخانه ملی است. این نسخه در کارخانه سیدالله، ملاحسن و مشهدی محمدصادق بن حسین خوانساری به طبع رسیده است. در کتاب تصویرسازی داستانی از اولریش مارزلف تنها به یک نمونه و آن هم در مجموعه خصوصی اشاره شده است در حالیکه با توجه به تحقیق حاضر، ۲۸ نسخه مصور از این کتاب، در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود، همچنین نمونه‌های مصور دیگر در کتابخانه‌های

آیت‌الله بروجردی، مجلس شورای اسلامی، آستان قدس رضوی، مرکزی تبریز، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و دانشگاه تهران موجود است.^۷

۴. تکیه معاون الملک و کاشیهای آن

فنون تزیین بناهای مذهبی قرن‌ها در هنرهای سرزمین ایران ریشه دوانده و دچار تغییر و تحولات مهمی شده است. «کاشیکاری یکی از روشهای دلپذیر معماری تزیینی در تمامی سرزمینهای اسلامی است. همراه با نقاشی دیواری و گچبری، کاشیها، رنگ و طرحهای فراوان را برای مساجد و مقبره‌ها و نیز کاخها و عمارتها به ارمغان می‌آوردند» (پورتر، ۱۳۸۱، ۸). در کاشیهای دوره قاجار «روشهای اجرایی شامل کاشی هفت رنگ زیرلعابی نیز بود که گاهی با طرحهای قالبی ترکیب می‌گردید. شماری از سفالگران و کاشیکاران قاجار آثارشان را امضا می‌نمودند» (همان، ۸۱ و ۸۲) یکی از بناهای ارزشمند مذهبی که دیوارهای آن با این تکنیک تزیین یافته است تکیه معاون الملک مربوط به اواخر دوره قاجار، یکی از زیباترین تکایا است که بیشتر به خاطر کاشیکاریهای ویژه آن، شاخص شده است. تصاویر کاشیها، صحنه‌های روایی، حماسی و تاریخی، نشأت گرفته از باورهای دینی مردم ایران را منعکس می‌کند.^۸ بقایای به جای مانده گواه آن است که کاشیکاریها بر روی نقاشیهای قدیمی نصب شدند. «تزیینات این بنا در ابتدا گچبری و نقاشی بوده است اما پس از چندی، حسین خان تصمیم گرفت با مصالحی که دارای استحکام بیشتری باشد دیوارها را تزیین نماید» (ذوقی حسینی، ۱۳۹۲، ۱۳۱). انجام این کاشیکاریها در سال ۱۳۳۶ق به پایان رسید. معاون الملک در سال ۱۳۴۵ق تکیه را وقف عزاداری ائمه اطهار(ع) کرد و از آن پس این مکان محفلی برای تجلی هر چه بیشتر آیینها و مناسک عاشورایی شد.

بیشترین تابلوها و صحنه‌ها مربوط به واقعه عاشورا است. چندین هنرمند روی این نگاره‌ها کار کردند «حسین قوللر آقاسی نیز در راه زیارت کربلا دو ماه در کرمانشاه ماند و چند مجلس از حماسه عاشورا در تکیه نقاشی کرد. حاج باقر کاشی‌پز و کاشی‌نگار شیرازی، صادق کاشی‌نگار ایرانی مقیم کربلا، ملا رجب نقاش، استاد حبیب نقاش، میرزا حسن خان کرمانشاهی، سید ابول مانی، خواهر زاده ملا رجب و سیدهاشم مرتضوی مشهدی که بیشتر به مرمت و تکمیل کارهای دیگران پرداخته اند» (ریاضی، ۱۳۹۵، ۱۷۹). در برخی کاشیها اشعار محتشم کاشانی بر دیوارها و سقف حسینیه و عباسیه نوشته شده که به قلم میرزا حسن خان خطاط کرمانشاهی نمایان است.^۹

۵. ارتباط تاریخی تجسمی نگاره‌های عاشورایی نسخ چاپ سنگی قاجار و کاشیهای تکیه معاون الملک

تصویر ۱- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه - تصویر سلاطین- مأخذ: (آریایی، ۱۳۹۷)
<https://amordadnews.com/10513/>

چاپ سنگی سبب ازدیاد آگاهی از مسائل مختلف در میان مردم شد. « این صنعت، شرایط تولید سریع و ارزان قیمت متون و تصاویر را در نسخه‌های متعدد، هم برای تکثیر عمومی و هم به عنوان منابع الهام‌بخش هنرمندان و پیشه‌وران، میسر کرد. تجدید حیات کاشی‌کاری هفت رنگ در

دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه نیز به نوعی تحت تأثیر حوزه عکاسی و چاپ سنگی که منابع الهام تجربه فنی و انتخاب موضوع محسوب می‌شدند، قرار داشت. در این کاشیها، لعابی بی رنگ و پر جلا به کار افزوده می‌شد که برای نمایش هر موضوعی که از تصویرسازی کتابهای چاپ سنگی و عکس اقتباس شده بود، مطلوب و مناسب به نظر می‌رسید» (اسکرس، ۱۳۹۹، ۱۲۲ و ۱۲۵). یکی از این نمونه‌ها، تزئینات تکیه معاون الملک است. به جز کاشیها با مضامین عاشورایی، برخی از کاشی‌نگاره‌ها در این مکان، از کتابهایی مانند، چاپ سنگی نامه خسروان^{۱۰} اثر جلال‌الدین میرزا و آثار العجم^{۱۱} نوشته فرصت شیرازی تأثیر پذیرفته است. هنرمندان کاشی‌نگار، تأثیرپذیری از تصاویر این کتابها را بر روی این کاشیها ذکر کرده‌اند (تصویر ۱). تصاویر ایران باستان، پادشاهان، شخصیتها و ابنیه از این کتب چاپ سنگی الهام گرفته شده است که بیشتر در تکیه معاون الملک به صورت تک‌نگاره‌های قالبی با وسعت کمتری از صحنه های عاشورایی ترسیم شده است. در این طرحها علاوه بر موضوع، شیوه خط‌گذاری و ترسیم سیاه و سفید نیز همانند چاپ سنگی مشهود است. در مورد مجالس و تک‌نگاره‌های عاشورایی که سطوح وسیعی را در تکیه معاون الملک به خود اختصاص داده است، اگرچه هنرمند، الهام‌گیری از نسخ چاپ سنگی خاصی را قید نکرده اما بنا بر مواردی، می‌توان بر تأثیر چاپ سنگی بر این کاشیها اشاره کرد.

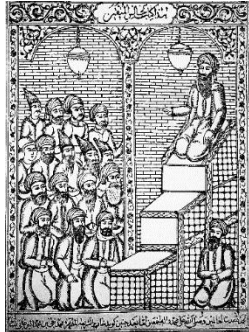
در نسخ چاپ سنگی مصور که بیشتر، مقاتل هستند و چندین سال قبل از کاشیهای تکیه معاون الملک کار شده است، حکایتها و موضوعات مصوری دیده می‌شود که در تکیه معاون الملک نیز به تصویر درآمده است، از جمله، داستان شیر در کربلا و یا زعفر جنی، مجلس

وعظ و نیز خاکسپاری شهدا به دست قوم بنی اسد و امام سجاد (ع) و ... در حالیکه در نقاشی قهوه‌خانه‌ای، پرده درویشیها (بیشتر اشاره به محاربه‌ها دارد) و یا در نگارگریهای عصر پیشین این موضوعات به ثبت نرسیده و یا بسیار محدود است. نکته دیگر اشاره به کاربرد مکان مورد نظر است. این تکیه به دلیل کاربرد مذهبی و آیینی که دارد واعظین و مداحان از کتب مقاتل، استفاده زیادی میکردند. در نتیجه هنرمندان برای به تصویر کشیدن مکتوبات از نمایش تصویری مطالب نقل شده استفاده میکردند. استناد بعدی، تأثیر پذیری از شیوه طراحی و تجسمی مشابه در بین این دو منبع است که در مطالب پیش رو شرح داده می‌شود.

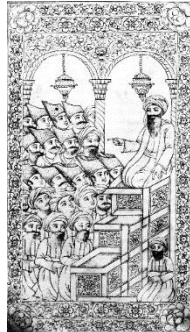
با توجه به بررسی نسخ متعدد عاشورایی در کتابخانه ملی، مشخص شد، الهام‌گیری هنرمندان از ۵ نمونه مهم چاپ سنگی بیش از سایر نسخ، بوده است. این نسخه‌ها مهمترین و شایع‌ترین کتب با موضوع عاشورا بودند و در مراسم‌های آیینی، مرتبط با واقعه کربلا در میان مردم قاجار رواج بیشتری داشته‌اند که عبارتند از اسرارالشهداء، مجالس‌المتقین، طوفان‌البکاء، ماتمکده و کلیات‌جودی. تفاوت‌های مهم کاشی‌نگاره‌ها و تصاویر چاپ سنگی، تکنیک‌های مجزای آنها است. در چاپ سنگی محدودیت در فرآیند چاپ، باعث میشود، از رنگ‌گذاری پرهیز شود و فقط از تضاد سیاه و سفید و اتکا به خط و تکرار خطوط برای رسیدن به سطح استفاده گردد، در حالیکه در کاشیکاری، عامل رنگ و ایجاد سطوح مختلف رنگی، دامنه اختیار هنرمند را در هنرآفرینی فراتر می‌برد، اما از سوی دیگر برای ایجاد مجالس در کتب چاپ سنگی، هنرمند میتواند در یک فضای یکدست، تصویرآفرینی کند، در حالیکه در مجالس بزرگ تکیه معاون‌الملک یک تصویر به صورت تکه‌های موزاییکی از کاشیهای هفت رنگ ترسیم شده است و این نوع شیوه هنری، در نمای تصویری تأثیر متفاوتی دارد.

۵-۱. مجلس وعظ

تصویر ۲ مربوط به یکی از کاشی‌نگاره‌های تکیه معاون‌الملک است که در ضلع جنوبی حسینیه، نخستین تابلویی است که بیننده را به خود جلب میکند. در کتب چاپ سنگی مجالس‌المتقین (تصاویر ۳ و ۴)، در صفحه آغازین کتاب، تصویری واقع شده است که صحنه مشابهی را با تصویر ۲ به لحاظ موضوعی و تا حدود زیادی از وجه تجسمی رقم میزند. با این تفاوت که صحنه عزاداری، دسته‌های سوگواری و حضور زنان نیز در کاشیها مشاهده میشود. هنرمند سعی کرده است، چندین واقعه همزمان را در یک صحنه نشان دهد در حالیکه در نسخ چاپ سنگی فقط به صحنه وعظ و شنوندگان میپردازد. در (تصاویر ۲، ۳ و ۴) واقعه در

تصویر ۴- مجالس المتقین -
۱۲۶۴ق - صفحه آغازین کتاب -
مجلس وعظ - مأخذ: همان

تصویر ۳- مجالس المتقین -
۱۲۸۰ق - صفحه آغازین
کتاب - مجلس وعظ -
مأخذ: مخزن چاپ سنگی
کتابخانه ملی

تصویر ۲- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق - کرمانشاه - مجلس روضه خوانی
مرحوم اشرف الواغظین شیرازی و عزاداری - مأخذ: منبعی، (۱۳۹۴)
<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

یک بنای مذهبی نشان داده می‌شود که طاقهای هلالی و ستونهایی با نقشهای پیچدار نمایان است، البته در اغلب نسخ این کتاب، صحنه مورد نظر وجود دارد و با تغییرات بسیار محدود تکرار می‌شود.

همانطور که در این تصویر و سایر تصاویر ۲ الی ۴۵ می‌بینید، نگاره‌ها با کادربندی و چهار چوب‌گذاری دور مجالس، طراحی شدند که این شیوه در کاشی‌نگاره‌ها نیز دیده می‌شود با این تفاوت که در نسخه‌ها، این کادرها از سادگی بیشتری برخوردارند اما در کاشیها با آجرچینی و یا جایگذاری ابیات و نقشها تکمیل شده است. در هر دو تصویر، واعظ ریش بلند، پرپشت و هلالی شکل، چشمانی درشت و دستی رو به مخاطبان دارد. پلکان منبر به صورت چهار چوبی و کادربندی شده از روبرو و جانب طراحی شده که در سمت راست و بالای تصویر واقع شده است. مستمعین در نمای کوچکتر در پایین صفحه، ردیف شدند. ردیفهای منظم سرها با کلاههای متفاوت در هر سه تصویر دیده میشوند. برخی پیکره‌ها در نسخه چاپ سنگی نسبت به پیکره‌های کاشی‌نگاره‌ها کلاههای متفاوتی دارند که به دلیل تفاوت تاریخی دو اثر که بیش از ۵۰ سال است، تغییر در پوشش سربندها دیده می‌شود. شباهت در زاویه قرارگیری پیکره‌ها در حالت سه رخ و تمام رخ مشهود است، اما در کاشیها به پرسپکتیو مقامی توجه بیشتری شده است. در تکیه معاون الملک، تصاویر دارای جزئیات و وسعت نمای بزرگتری کار شده است. اگرچه در کاشیها رنگ جایگاه خود را به خوبی یافته و تضاد رنگی در نمایاندن سطوح دیده می‌شود اما به تأثیر از تصاویر چاپ سنگی، وجه استفاده از خطوط و نقطه‌گذاری در چین و شکنها، دورگیرها و برخی سایه پردازها نمایان است.

۵-۲. آمدن شیر بر پیکر امام حسین(ع)

در روایتهای عامیانه حضور شیر (تجسم حضرت علی(ع)) بر پیکر امام حسین(ع) شهید و محافظت از ایشان آمده است.^{۱۲} علامه شریف کاشانی از آیت الله قاضی طباطبایی نقل می‌کند، اینکه حضرت علی(ع) به شکل شیر درآمده، جعل است. بر این باور است که نقلی بوده در کتب عامیانه و نسبت امیرالمؤمنین را به یک حیوان درنده، الحاد و کفر می‌داند بدین رو آن را فاقد سندیت لحاظ می‌کند (شریف کاشانی، ۱۳۹۰، ۲۶۸ و ۲۶۹). همچنین قاضی طباطبایی ذکر می‌کند که اگر به حضرت علی(ع) لقب اسدالله داده شده است یک معنی مجازی است و معنی حقیقی ندارد. شیر نماد قدرت در بسیاری از ملل است و این نکته را در استعاره‌پردازی به وجود امام علی(ع) دلالت کرده‌اند. پرداخت طبیعت در صحرای کربلا در تناقض با روایتهای از صحرای بی آب و گیاه است. این نکته اشاره به شیوه مرسوم قاجاری دارد که ترسیم گیاهان در نمای دور و فضاهای خالی صحنه مرسوم بوده است.

در نسخه چاپ سنگی، حضرت سکینه و پیکر سایر شهدا مورد توجه است، در حالیکه کاشیکاری به نمای بسته از واقعه می‌پردازد. در هر دو تصویر، شیر از جانب طراحی شده و بر عظمت آن تأکید می‌شود همچنین در بالای صفحه قرار گرفته و بر پیکر امام(ع) احاطه دارد. برای آنکه تمام وجوهات پیکر امام نشان داده شود، از روبرو ترسیم شده است. شیر در صحنه چاپ سنگی پرتحرک‌تر و دارای جزئیات بیشتری نسبت به کاشیکاری است. هر دو صحنه در نمای نزدیک به شکل مربع قرار دارند و ترکیب‌بندی افقی را ترسیم میکنند. به طور کلی توجه ویژه به روایتهای عامه در هر دو نمود هنری دیده می‌شود.^{۱۳}

تصویر ۶- اسرارالشهداء-۱۲۶۸ق- آمدن شیر بر پیکر سیدالشهداء(ع)- مأخذ: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی

تصویر ۵- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه - آمدن شیر بر پیکر امام حسین(ع)- مأخذ: (منبعی، ۱۳۹۴)

<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9>

۶. چاپ سنگی کلیات جودی مصور و کاشی‌نگاره‌های عاشورایی تکیه معاون الملک

کتاب چاپ سنگی به همراه تصاویر زیبایی آن به طور معمول در اختیار مداحان اهل بیت قرار داشت و در محلی همچون حسینیه از نگاره‌های پر تکرار این نسخ استفاده می‌شد. این بهره‌گیری به لحاظ تصویری بر روی کاشیها نیز دیده می‌شود. البته منظور تأثیرپذیری از جنبه مشابهت عین به عین نیست بلکه هنرمندان در هر عرصه‌ای، خلاقیت و ذوق مجزای خود را در آنها دخیل دانسته‌اند.

با مطالعه نسخ چاپ سنگی مصور عاشورایی، مشخص شد اگرچه برخی تصاویر روایی کلیات جودی به لحاظ موضوع، در سایر کتب چاپ سنگی نیز دیده می‌شود اما با تکیه معاون الملک اشتراکاتی دارد. نگاره‌هایی در کلیات جودی، تصویر شده است که مورد استثناء قرار دارد و نسبت به سایر نسخ عاشورایی مصور تشابه بیشتری با این کاشیها دارند. شیوه‌ای که بیش از پرده‌های نقاشی قاجار، بیشتر به اسناد تصویری مکتوب روایی شبیه است همچون کتب چاپ سنگی که در قالب شعر یا مرثیه انجامیده است. از جمله صحنه‌های خرابه شام، ورود اهل بیت (ع) به مدینه و یا آمدن امام (ع) بر بالین یارانش که در اغلب نسخ جودی با تغییرات اندک، بسیار مورد تأکید هنرمندان بوده است و ما در اینجا به دلیل محدودیت، به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌کنیم.

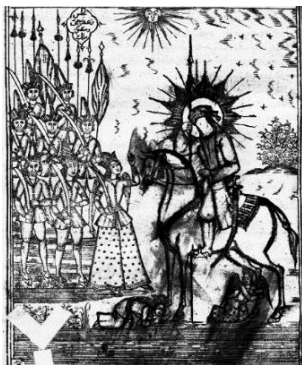
شایان ذکر است که همانند کاشی‌نگاره‌های تکیه معاون الملک، حضور زنان در کلیات جودی نیز بیش از سایر نسخ مصور عاشورایی است و به وقایع بعد از حادثه عاشورا (اسراء و اهل بیت (ع) در مدینه، شام، کوفه، بارگاه یزید، ابن زیاد و...) بیش از سایر کتب می‌پردازد. از میان نسخ جودی، مواردی که بیشترین ارتباط تصویری به لحاظ موضوعی، ترکیب بندی و نگاه تجسمی با کاشی‌نگاریهای تکیه معاون الملک داشتند انتخاب شد.

۶-۱. آمدن زعفر جنی به یاری حضرت سیدالشهداء (ع)

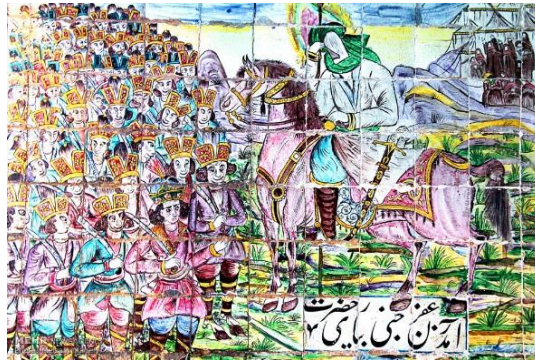
یکی از تصاویر رایجی که در داستانهای عامیانه قاجاری روایت می‌شد، ماجرای زعفر جنی و درخواست یاری رساندن به امام حسین (ع) بود. با استناد به روایتهای این داستان در کتب معتبر تاریخی ذکر نشده است و از جمله صحنه‌های غیرمعتبر رایج در باورهای عامیانه بوده است که در روایتهای تصویری عاشورا در دوران قاجار ذکر می‌شد البته بر این داستانها، نقد بسیار نموده‌اند.^{۱۴} در کاشیکاریها و هم در نسخ جودی، اسرارالشهادت، ماتمکده و طوفان البکاء این روایت مورد توجه بوده است (تصاویر ۷ الی ۱۱). نه تنها در وجه موضوعی بلکه در ترکیب بندی اثر که به صورت قطری و یا ایستا انجام شده، امام حسین (ع) در سمت راست یا چپ و تکیه بر نیزه و افسار اسب به دست به حالت غمبار با سر خمیده و در سوی دیگر، اجنه و

پژوهشهای علوم تاریخی

دوره ۱۳، شماره ۲- شماره پیاپی ۲۵، تابستان ۱۴۰۰/۱۵۹

تصویر ۸- طوفان البكاء- ۱۲۷۰ق- مجلس زعفر جنی- مأخذ: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی

تصویر ۷- تکیه معاون الملک- ۱۳۳۶ق- کرمانشاه - آمدن زعفر جنی به یاری حضرت- مأخذ: (منبعی، ۱۳۹۴)

<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

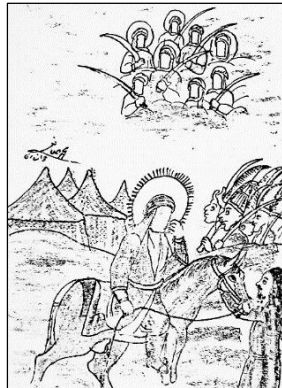

تصویر ۹- اسرارالشهاده- ۱۲۶۸ق- آمدن زعفر جنی به یاری سیدالشهدا(ع)- مأخذ: همان

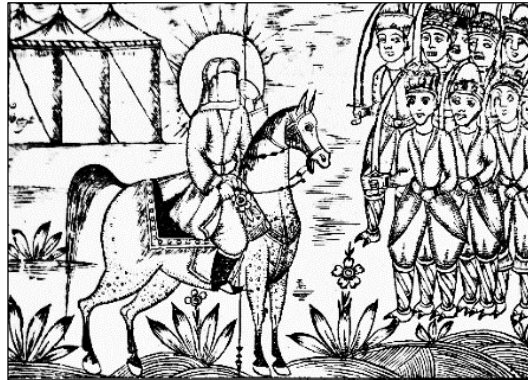
جلوتر از همه زعفر جنی با تاج پادشاهی قاجاری به صورت مورب ردیف شدند. شایان ذکر است نسخه جودی از خلاصه‌سازی بیشتری بهره برده و نمای زعفر جنی را مجزا از اجنه کرده است. چهره‌های اجنه حالت مضحک دارند. ابروانی خمیده، دهانی کشیده و مورب، پاهایی سم‌دار و لباسهایی کوتاه با ساق‌بندهایی تا زانو، شمشیرهایی بر شانه (آماده جنگ) ترسیم شدند. زعفر جنی در هر دو، چاپ سنگی و کاشیکاری، دست خود را به سوی امام دراز کرده و در نمای جلوتر قرار دارد.

کلاه‌های اجنه، لبه برگشته به سمت بالا که اغلب به سوی امام نگاه می‌کنند. حالت و زاویه قرار گیری امام(ع) روی اسب، مشابه است. عمامه و پاپوشها هم یکسان است اما در کاشینگاره‌ها پیکره‌ها فربه‌تر هستند و سعی شده به واقع نزدیک‌تر باشد و تا حدی از پیکره-نگاری قاجاری فاصله گرفته است. در چاپ سنگی اسرارالشهاده(تصویر ۹) و کلیات جودی (تصویر ۱۱) تحرک و انعطاف‌پذیری پیکره‌ها کمتر بوده و جهت نگاهها مشابه است همچنین صورت اجنه در نسخ و کاشیکاریها به حالت اغراق شده دیده می‌شود. در چاپ سنگی بجز ماتمکده و کلیات جودی، مابقی به پرداخت زمینه توجه چندانی نشده است، در حالیکه در کاشینگاره‌ها، موضوعات دیگر واقعه، جزئیات و پرداخت نماهای دورتر از جمله خیمه‌ها و زنان اهل بیت نیز دیده می‌شود. برخی عناصر همچون نقوش پارچه روی اسب و لباسها در

سه صحنه به جز کلیات جودی توجه بیشتری شده است. در کتاب طوفان البكاء و اسرارالشهاده و نیز کلیات جودی برای ایجاد بعدنمایی، سایه‌ها و رنگها از تکرار نقاط و خطوط استفاده شده است که این حالت به صورت خطوط در چین و شکنها و امتداد جوی نیز دیده میشود.

تصویر ۱۱- کلیات جودی-۱۳۲۳ق-
آمدن زعفر جنی به یاری
سیدالشهداء(ع)- مأخذ: همان

تصویر ۱۰- ماتمکه- ۱۲۱۶ق- آمدن زعفر جنی به یاری سیدالشهداء(ع)-
مأخذ: همان

۶-۲. ورود اهل بیت(ع) به مدینه

با توجه به بررسیهای انجام شده، این مجلس فقط در نسخه کلیات جودی تصویر شده است و شباهت بسیاری نیز به تصاویر تکیه معاون الملک دارد. این شباهتها و تأثیرپذیریها از نسخ چاپ سنگی نه تنها در موضوع و بیان رویداد، بلکه در پرداخت جزئیات و ترکیببندی نیز دیده می‌شود. کاروان ائمه(ع) و پرچمها در بخش میانه و پایین- تپه‌ها و عمارت دروازه شهر در بخش بالای صحنه، در جهت و نمای مشابه دیده میشود. همانطور که در تصاویر ۱۲ الی ۱۷ میبینید، ترکیببندی منتشر با فشردگی پیکره‌های انسانی در نمای جلو و در قسمت یک سوم صفحه تصویر(نقطه اصلی دید مخاطب) امام سجاد(ع) و زنان اهل بیت(ع) بر کجاوه دیده میشوند. تعداد کجاوه‌های اصلی و ترتیب شترها و آرایش صحنه بسیار مشابه نسخه جودی است، حتی شیوه طراحی و موقعیت عمارت پس‌زمینه، پرچمها و اندامهای کوتاه قامت در موقعیتهای مشابه تعریف شده است. چهره‌ها با چشمانی درشت، بدون واکنش احساسی ترسیم شده‌اند.

تصویر ۱۳- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه - ورود اهل بیت به مدینه- بخشی از تصویر ۹- مأخذ: منبعی، (۱۳۹۴)
<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

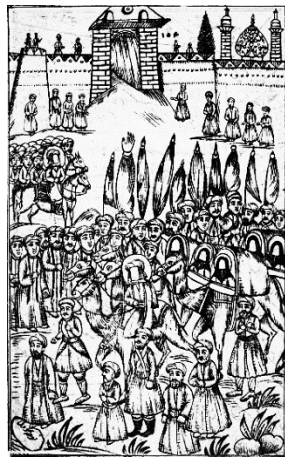

تصویر ۱۲- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه - ورود اهل بیت به مدینه - مأخذ: (نوروزی و دادور، ۱۳۹۷، ۹۶)

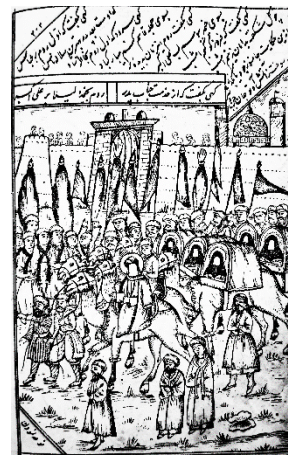
زاویه ایستادن پیکره‌ها، هاله دور سر امام سجاد(ع) و زنان کاروان، همچنین پوششها و سربندها، تاخوردگی و پرداخت خطی در نسخ و کاشیها مشابهت دارد. در تصویر ۱۳، ۱۴، و ۱۵، حتی تاخوردگی آستین امام سجاد (ع) مشابه کاشی نگاره‌ها دیده می‌شود. پوشش حجاب زنان در تصاویر کاشیها همراه با خطوط تاخوردگی، پارچه‌های بلند و روشن رقم خورده است در حالیکه در چاپ سنگی روسری‌های سه گوش تیره با لباس روشن نشان داده می‌شود که این نوع پوشش در میان زنان قاجاری مرسوم‌تر بوده است. روایت به استقبال آمدن سران شهر با شالهای سیاه آویزان بر گردن، مشهود است. تپه‌های بلند هلالی شکل در کاشی نگاره

تصویر ۱۶- کلیات جودی- ۱۳۰۶ق- ورود اهل بیت به مدینه - مأخذ: همان

تصویر ۱۵- کلیات جودی- ۱۳۱۸ق- ورود اهل بیت به مدینه - مأخذ: همان

تصویر ۱۴- کلیات جودی- تاریخ نامشخص نسخه الف- ورود اهل بیت به مدینه - مأخذ: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی

تصویر ۱۷- کلیات جودی- ۱۳۲۲ق- ورود
اهل بیت به مدینه - مأخذ: همان

دیده میشود که حد فاصل بخشهای مختلف طراحی را ایجاد میکند در حالیکه هنرمند چاپ سنگی بر ذکر رویداد پیرامون موضوع انسانی تأکید دارد.

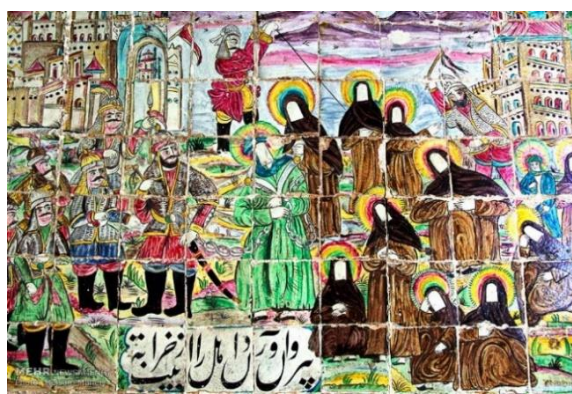
۳-۶. بیرون آوردن اهل بیت(ع) از خرابه

به دستور یزید اهل بیت امام (ع) را در خرابه های شام سکنی دادند که شرایط بسیار سختی داشت. «در لیهوف ذکر شده است: در طول مدتی که در آنجا بودند، پیوسته بر امام حسین(ع) نوحه‌گری و عزاداری میکردند»(قزوینی، ۱۳۹۴: ۳۱۱). در این میان، نگهبانان قافله نیز دستور داشتند «در نهایت خشونت با زنان و کودکان رفتار کنند و فرصت هیچگونه استراحت را در میانه این سفر نمی-

دادند»(همان: ۲۲۱). در تصاویر کاشیهای تکیه معاون الملک و نیز چاپ سنگی نسخه جودی این صحنه به تصویر کشیده شده است. با توجه به پژوهش حاضر، بردن اسیران به دپار شام در نسخه چاپ سنگی تحفة‌الذاکرین نیز دیده میشود اما ذکر مجلس بر خرابه شام نیست و نیز ترکیب‌بندیها و شیوه واقعه‌نگاری طراحی، بسیار با آنچه در تکیه معاون الملک است فاصله دارد. در تصویر ۱۹ ترکیب‌بندی اریب را نشان میدهد که بر حزن و اندوه و تشویش می‌افزاید. تأکید بر پیکره‌ها در نمای بسته با قامتهای بلند و متن اسب با واقع ترسیم شده است. حرکت پیکره‌ها، هاله دور سر، حالت دستها به صورت خمیده و همچنین آرایش ایستادن و نشستن

تصویر ۱۹- کلیات جودی- تاریخ نامشخص نسخه
الف- ورود اهل بیت(ع) به خرابه شام - مأخذ:
مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی

تصویر ۱۸- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه - بیرون آوردن اهل بیت(ع) از
خرابه- مأخذ: (منبعی، ۱۳۹۴)

<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

تصویر ۲۱- کلیات جودی- ۱۳۲۲ق- ورود اهل بیت(ع) به خرابه شام - مأخذ: همان

تصویر ۲۰- کلیات جودی- ۱۳۱۷ق- ورود اهل بیت(ع) به خرابه شام - مأخذ: همان

شخصیتها مشابه است. یکی از تشابهات مهم بین این دو صحنه البسه زنان و امام سجاد (ع) در تصاویر ۱۸ الی ۲۰ است. اغراق در حرکت پیکرها و حتی تزلزل عمارت مخروبه به همراه خط- گذاریها در این صحنه، فضای اکسپرسیو^{۱۵} و ناپایدار را ایجاد کرده است که این اغراق در چاپ سنگی بیشتر است به خصوص با خلوت- گزینی نمای زمینه.

سربازان اشقیاء دور تا دور پیکرها را احاطه کردند به گونه‌ای که فضای تصویر در گوشه سمت راست، جایگری پیکره اهل بیت را تحت فشار بصری قرار داده است. نسخه ۲۵۵۳۷-۶، ۲۹۲۷۴-۶ و ۳۴۳۷۱-۶ بیشترین شباهت را به این مجلس در تکیه دارد.

۴-۶. وارد کردن اهل بیت(ع) به مجلس یزید

همانطور که در تصاویر ۲۲ الی ۲۶ مشاهده می‌شود، مجلس یزید در یک چینش دوار، شکل گرفته و نمای صحنه به صورت قرینه طراحی شده است. پرده‌ها کنار رفته و جایگذاری

تصویر ۲۴- کلیات جودی- تاریخ نامشخص نسخه الف- ورود اهل بیت (ع) به مجلس یزید- مأخذ: همان

تصویر ۲۳- کلیات جودی- ۱۳۱۸ق- ورود اهل بیت (ع) به مجلس یزید- مأخذ: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی

تصویر ۲۲- تکیه معاون الملک- ۱۳۳۶ق- کرمانشاه - وارد کردن اهل بیت(ع) به مجلس یزید- مأخذ: (گودینی، ۱۳۹۲)

<https://www.mehrnews.com/photo/202>

تصویر ۲۶- کلیات جودی - ۱۳۰۶ق- ورود اهل بیت (ع) به مجلس یزید- مأخذ: همان

تصویر ۲۵- کلیات جودی- تاریخ نامشخص نسخه ج- ورود اهل بیت (ع) به مجلس یزید- مأخذ: همان

ستونها در کاشی‌نگاره‌ها به صورت تقسیم شده، مشاهده می‌شود. بافت‌های تزئینی گیاهی به صورت فرمهای حلزونی شکل خطی در کفپوشها نمایان است. شاکله کلی تخت یزید از یک فرم در تصاویر تبعیت میکند. قرارگیری فرنگیان در سمت چپ یزید، زنان اسیر و امام سجاد(ع) در قسمت جلوی صحنه، ایجاد هاله نور برای

همه زنان حتی آنهایی که جزئی از اولیاء نیستند دیده می‌شود. یزید با پیکری بزرگتر در نمای بالا ترسیم شده است که این نکته در کاشی‌نگاره تکیه معاون الملک بارزتر است. چشمانی درشت، ابروان برافراشته، بینی بلند و ریشهای انبوه در چهره یزید نمایان است. بزرگنمایی یزید، نشان از برتری قدرت وی دارد که بر اسرا چیره شده است و قسمت اعظم صحنه را در کاشینگاری دربر گرفته است. لباس یزید قرمز شده که این نکته در طراحی عمارت از جمله پرده‌ها نیز دیده میشود. این رنگ در برخی پوشش یاران یزید نیز به چشم می‌خورد. تصاویر بیان حالات روحی و امیال شخصیتها را در سیمای اشخاص نشان نمی‌دهد، همچنین در نسخه چاپ سنگی از پرداخت جزئیات، خط‌گذاریهایی در طراحی کلی و پس-زمینه کاسته شده است در حالیکه هنرمند کاشی‌نگار به جزئیات بسیاری، حتی در تزئین کلاهخودها پرداخته است. شایان ذکر است که موضوع بارگاه یزید در کتب وسیلة‌النجات و تحفة‌الذاکرین نیز توجه شده است اما شیوه طراحی، ترکیب بندی و حتی چینش عناصر و پیکره‌ها بسیار متفاوت از نسخه جودی و کاشی‌نگاره‌های تکیه معاون الملک است.

۵-۶. مجلس رزم سیدالشهداء (ع) و حضرت ابوالفضل

یکی از مجالس کاشی‌نگاری تکیه معاون الملک که به موضوع رزم امام حسین(ع) و حضرت ابوالفضل اشاره دارد در بسیاری از نسخ چاپ سنگی از جمله مهمترین آنها طوفان البكاء، مجالس المتقین، اسرارالشهاده، وسیلة‌النجات، تحفة‌الذاکرین و کلیات جودی به صورت مجزا

پژوهشهای علوم تاریخی

دوره ۱۳، شماره ۲- شماره پیاپی ۲۵، تابستان ۱۴۰۰/ ۱۶۵

تصویر ۲۸- کلیات جودی- تاریخ نامشخص
نسخه الف- مجلس رزم حضرت ابوالفضل-
مأخذ: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی

تصویر ۲۷- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه -رزم حضرت سیدالشهدا(ع) و حضرت
ابوالفضل- مأخذ: منیعی، ۱۳۹۴)
<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

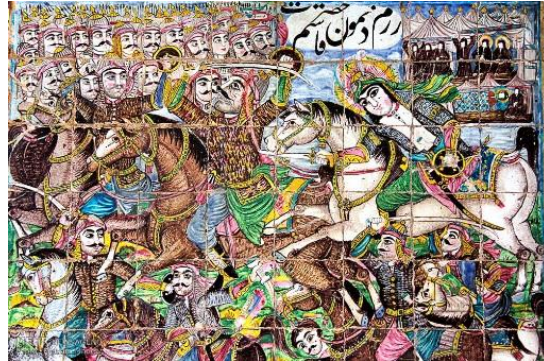
تصویر ۲۹- کلیات جودی- ۱۳۱۸ق-
مجلس رزم حضرت ابوالفضل- مأخذ:
همان

ترسیم شده است. در این نسخ، رزم حضرت علی اکبر نیز جزء موارد تکرار شونده است. این روایت در کلیات جودی نیز مورد توجه بوده است. در میان تصاویر جودی مرتبط با موضوع ذکرشده، نسخ ۶-۲۵۵۳۷ و ۶-۱۵۱۷۱ نزدیکترین پرداخت تصویری را به کاشیکاری تکیه معاون الملک دارد. همانطور که در تصاویر می بینید حضرت ابوالفضل با سیمایی مشخص، صورت گرد، چشمانی درشت و ریش پرپشت ترسیم شده که هاله نورانی گرداگرد سر ایشان را نشان میدهد. ترکیب بندی در هر دو از نوع اریب و قطری است و در هر دو جهت حضرت عباس از چپ به راست و در وجه زاویه مشابهی قرار دارد. در اینجا هنرمند برای ایجاد بافت لباسها و پوست، سعی کرده است از سایه روشن نقطه-

ای استفاده کند. توجه به پرسپکتیو مقامی و نیز جثه بزرگتر پیکر امام حسین(ع) و حضرت ابوالفضل در کاشیکاریها و نسخه چاپ سنگی در مورد حضرت عباس مشهود است به طوری که این دو در نمای بالاتر و چیره بر سایر عناصر و اشکال ترسیم شده است.

تصویر ۳۱- کلیات جودی- تاریخ نامشخص
نسخه الف- مجلس رزم حضرت قاسم-
مأخذ: همان

تصویر ۳۰- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه- رزم حضرت قاسم- مأخذ:
منبعی، ۱۳۹۴)

<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

۶-۶. رزم نمودن حضرت قاسم و حضرت علی اکبر

همانطور که در تصاویر ۳۰ الی ۳۶ مشاهده می‌شود، سعی بر آن شده تا نقطه اوج روایت رزم را به نمایش بگذارند. سیمای حضرت علی اکبر و قاسم بدون هیجانان روحی و در کمال آرامش ترسیم شده است. صحنه‌ها در چاپ سنگی و کاشی‌نگاره‌ها بسیار مشابه آرایش یافته است به گونه‌ای که پیکره ایشان از وجهی که فضای خلوتی دارد به سوی تراکم پیکره‌ها کشیده شده و تضاد فرم (تقابل نیروی سپاه اشقیا و اولیاء) را در کلیت صحنه ایجاد می‌کند. در روایت‌های تصویری عاشورا در نسخ چاپ سنگی همانند تصاویر ذکر شده عنوان و موضوع صحنه در یک کادر سفید رنگ با خط نستعلیق نوشته شده است. کادر به شکل مستطیل و یا ترنج، داخل تصویر و یا گوشه صحنه، روایت داستان را تعریف می‌کند. در واقع، تشابه این

تصویر ۳۴- کلیات جودی-
۱۳۱۸ق- مجلس رزم حضرت
علی اکبر- مأخذ: همان

تصویر ۳۳- کلیات جودی- تاریخ
نامشخص نسخه الف- مجلس رزم
حضرت علی اکبر- مأخذ: مخزن
چاپ سنگی کتابخانه ملی

تصویر ۲۲- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه- رزم حضرت
علی اکبر- مأخذ: (منبعی، ۱۳۹۴)

<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

تصویر ۳۶- کلیات جودی- ۱۳۰۲ق- نسخه ب- مجلس رزم حضرت علی اکبر- مأخذ: همان

تصویر ۳۵- کلیات جودی- ۱۳۰۲ق- نسخه الف- مجلس رزم حضرت علی اکبر- مأخذ: همان

تصاویر نه تنها در پرداخت بلکه در چیدمان نوشتار عنوان تصاویر روایات نیز مشهود است. این نکته در صحنه‌های عاشورایی کاشیکاری تکیه نسبت به موضوعات دیگر دیوارنگاره‌های این بنا بیشتر دیده می‌شود. طراحی خیمه‌ها و تپه‌های بلند در کاشیکاریها و نسخ نیز دیده

می‌شود. حضور زنان در کاشی‌نگاره‌ها بارزتر است و پیکره حضرت قاسم و حضرت ابوالفضل از تحرک بیشتری برخوردار است و به دلیل ارزشگذاری به شخصیت اولیاء، وسعت سطوح و حجم بیشتری از عملکرد آنها را در صفحه نمایش می‌دهد.

بزرگی سر نسبت به بدن، ابروان پیوسته و چشمانی درشت در همه تصاویر مشخص است، اما در کاشی‌نگاره‌های این مجلس، اجزاء پیکره‌ها با تناسب دقیق‌تری نسبت به نسخ چاپ سنگی ترسیم شدند. در کاشی‌نگاره‌ها تضاد رنگی و توجه به روشنایی سطوح، شاخص‌سازی پیکره اولیاء را بیشتر نمایان کرده است.

۶-۷. وداع سیدالشهداء(ع) با حضرت علی اکبر و حضرت ابوالفضل

صحنه وداع بر بالین حضرت علی اکبر و حضرت ابوالفضل در هنگام شهادت آنها، از جمله مجالسی است که در کتب چاپ سنگی بسیار نادر است، در حالیکه کلیات جودی به مجلس حاضر توجه ویژه‌ای دارد و در بسیاری از نسخ این کتاب دیده می‌شود، همچنین با روایت‌های دیگر همراه نشده و تصاویر آن متمرکز و با نمای بسته طراحی شده است. از این صحنه، یک نمونه (تلفیق با صحنه‌های دیگر) در نسخه اولیه کتاب طوفان البکاء، به سال ۱۲۷۰ق و چندین نسخه با کلیشه‌های چاپی متفاوت و متمرکز بر تک روایت، در کلیات جودی پرداخت شده است. اغلب تصاویر مرتبط با وداع در نسخ عاشورایی چاپ سنگی، به وداع با سیدالشهداء، اذن جنگ حضرت علی اکبر قبل از شهادت و همچنین صحنه نبرد حضرت علی اکبر و حضرت

تصویر ۳۹- کلیات جودی- ۱۳۱۹ق- وداع سیدالشهداء با حضرت ابوالفضل - مأخذ: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی

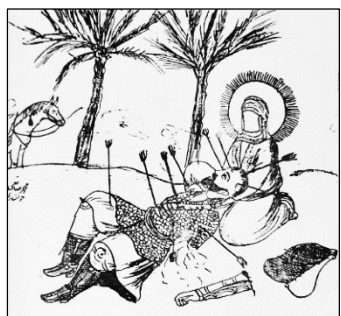
تصویر ۳۸- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه -وداع سیدالشهداء(ع) با حضرت ابوالفضل- مأخذ: همان

تصویر ۳۷- تکیه معاون الملک-۱۳۳۶ق- کرمانشاه - وداع با حضرت ابوالفضل - مأخذ:(منبعی، ۱۳۹۴) <https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

تصویر ۴۰- کلیات جودی- تاریخ نامشخص نسخه ج و نسخه ۱۳۲۴ق- وداع سیدالشهداء با حضرت ابوالفضل - مأخذ: همان

تصویر ۴۱- کلیات جودی- تاریخ نامشخص نسخه د- وداع سیدالشهداء با حضرت ابوالفضل - مأخذ: همان

ابوالفضل اختصاص دارد. این مجلس در نسخه سال ۱۳۱۹ و ۱۳۳۴ق موجود در کتابخانه ملی، مربوط به اواخر قاجار با فاصله تاریخی کمی نسبت به زمان خلق کاشینگاریهای تکیه معاون الملک طراحی شده است، بدین رو ارتباط بصری بیشتری در آنها دیده می‌شود. صحنه وداع در تکیه معاون الملک در دو صحنه، یکی در تصویر گسترده واقعه کربلا که چندین رویداد را در یک نما نشان می‌دهد و دیگری به صورت کاشیهای قالبی ترسیم شده است. چندین واقعه در یک صحنه نه تنها در نقاشیهای قهوه‌خانه‌ای بلکه در نسخ چاپ سنگی نیز به کار می‌رفت.

با نگاه به تصاویر ۳۷ و ۳۹ مشاهده می‌شود که حضور سربازان در پس‌زمینه، اسب کنار امام حسین(ع) و متمایل به آنها، تأکید بر نمای بسته این واقعه، خلوت کردن فضای زمینه، وجه قرارگیری پیکره امام حسین(ع)، حضرت ابوالفضل و علی‌اکبر، تأکید بر خطوط داخلی، دورگیری پیکره‌ها و خطوط اغراق شده،

پژوهشهای علوم تاریخی

دوره ۱۳، شماره ۲- شماره پیاپی ۲۵، تابستان ۱۴۰۰/۱۶۹

مشابهت قابل توجهی دارد به طوری که وجه بیانگری در آن بارز است. جهت قرارگیری پیکره‌ها، دو تک درخت پس‌زمینه، ترکیب‌بندی مرکزگرا، تأکید بر پیکره‌ها و چین و شکنهای لباس، حرکت ساکن شخصیتها، چشمانی کشیده و لبهایی باریک با ابروان بلند افقی، صورت نیم رخ حضرت علی اکبر و نگاهی به سمت بالا، به دور از چهره امام حسین(ع)، در هر دو شیوه به خوبی مشهود است. هنرمند در کاشیهای قالبی، تصویر را با تزئینات گیاهی، محدودتر کرده است در حالیکه در نسخ جودی، مجلس در فضای بازتری قرار گرفته است و دید بیننده را به صحنه‌ای خلوت و متمرکز بر شخصیت‌های اصلی مطرح می‌کند.

تصویر ۴۳- کلیات جودی - ۱۳۱۹ق- وداع سیدالشهداء با حضرت علی اکبر - مأخذ: مخزن چاپ سنگی کتابخانه ملی

تصویر ۴۲- تکیه معاون الملک- ۱۳۳۶ق- کرمانشاه - وداع با حضرت علی اکبر- مأخذ: (منبعی، ۱۳۹۴)
<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7>

تصویر ۴۱- تکیه معاون الملک- ۱۳۳۶ق- کرمانشاه - وداع با حضرت علی اکبر- مأخذ: (ویکی پدیا، ۲۰۱۲)
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Takieh_Mo%27av_en_ol-Molk_\(12864211665\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Takieh_Mo%27av_en_ol-Molk_(12864211665).jpg)

تصویر ۴۵- کلیات جودی- تاریخ نامشخص، نسخه ج و نسخه ۱۳۳۴ق- وداع سیدالشهداء با حضرت علی اکبر - مأخذ: همان

تصویر ۴۴- کلیات جودی- تاریخ نامشخص، نسخه د- وداع سیدالشهداء با حضرت علی اکبر - مأخذ: همان

نسخ چاپ سنگی جودی	کاشی‌نگاری عاشورایی تکیه معاون الملک	
جزئیات کمتر - تاکید بر یک واقعه در هر مجلس - حضور بیشتر زنان در تصاویر نسبت به سایر نسخ عاشورایی اما حضور کمتر نسبت به تکیه معاون الملک - روایت‌های عامه و وقایع اصلی - توجه به رویداد اصلی	بیان جزئیات - حضور بیشتر زنان در صحنه - روایت‌های عامه و رویدادهای اصلی - چند واقعه در یک صحنه	روایت-موضوع
دورگیری و اغراق در خط‌گذاری و نقطه گذاری	دورگیری و اغراق در خط‌گذاری و نقطه گذاری - اضافه شدن عنصر رنگ	طراحی و خط‌گذاری
ترکیب بندی اریب - مرکزگرا و قطری - پرداخت کمتر به جزئیات - عمارتها در نمای زمینه - کاهش در پرداخت زمینه و تاکید بر نمای انسانی	ترکیب بندی اریب - مرکزگرا و قطری - پرداخت در جزئیات کادربندی - عمارتها در نمای زمینه - پرداخت نمای زمینه با درختان، خیمه و سایر عناصر تصویری	ترکیب بندی
پیکره های باریک تر - بالاتنه از روبرو و پاها از جانب - وسعت سطوح در صحنه	اندازه بزرگتر - حالت طبیعی - بالاتنه از روبرو و پاها از جانب - وسعت سطوح در صحنه - توجه بیشتر به پرسپکتیو مقامی و تغییر اندازه به نسبت جایگاه شخصیتها در روایت داستان	پیکره ها

۷. نتیجه

هنر عاشورایی در قالب تصویرهای کاشیکاری و چاپ سنگی یکی از جلوه‌های ظهور هنر دینی در با الهام از مفاهیم آیینی است. تصاویر مهم کاشیهای تکیه معاون الملک که ریشه در باورهای مردم کوچه و بازار دارد، روایت‌های واقعه کربلا را به زیبایی ترسیم میکنند. تحقیق حاضر، ما را به این نتیجه می‌رساند که نگاره‌های عاشورایی کاشیهای تکیه معاون الملک از تصاویر نسخ چاپ سنگی از جمله طوفان البكاء، اسرار الشهاده، مجالس المتقین و کلیات جودی تأثیر پذیرفته است. بسیاری از موضوعات در این نسخ نیز پرداخت شده است. تأثیرپذیری نگاره‌های عاشورایی نه تنها در موضوع بلکه در شیوه طراحی نیز بارز است. این تأثیرپذیری در نسخ کلیات جودی بیش از سایر کتب چاپ سنگی مشاهده می‌شود. تأثیرها می‌تواند در ترکیب‌بندیهای اریب، مرکزگرا و یا قطری باشد همچنین جهت و زاویه قرارگیری پیکره‌ها و عناصر، آرایش صحنه و شخصیتها، خط‌گذاری بیانگر در محیط اشکال و سطوح داخلی، نقطه‌گذاری برای ایجاد پرسپکتیو و سایه‌ها مشهود است، اما آنچه تفاوت‌های آنها را بارز میکند، تحرک و پرداخت بیشتر در کاشیها نسبت به نسخ چاپ سنگی با موضوع عاشورا است. پس زمینه‌ها در کاشینگاره‌ها بیشتر مورد توجه بوده و حضور زنان در این بنا بسیار به چشم می‌خورد. البته در نسخ کلیات جودی نیز حضور زنان بیش از سایر کتب چاپ سنگی دیده می‌شود. به طور کلی هنرمندان کاشی‌نگار از پرداخت جزئیات بیشتر در سطوح وسیعتر

بهره بردند و چند روایت را در یک صحنه ترسیم کردند، هر دو هنر به روایات عامه توجه دارد و داستانهای مکتوب بر این تصاویر تاثیرگذار بوده است. پیکره‌ها به واقع نزدیک‌تر و جثه بزرگتری دارد. اغراق در خط بیانگر در نسخ چاپ سنگی بیشتر بوده و تمرکز بر وجه انسانی غالب است. طراح سعی دارد بر روی واقعه اصلی متمرکز شود، اگرچه هنرمندان کاشینگار بیان رنگی را در کار خود دارند اما همانند تصویرسازان چاپ سنگی از جلوه خط به میزان قابل توجهی بهره برده‌اند. بیان مفاهیم پایداری و برتری نیروی خیر بر شر و توجه به عملکرد یاران اولیاء از جمله مفاهیم ارزشمندی است که با عناصر تجسمی و ترکیب‌بندی‌های متنوع آثار ماندگاری را شکل داده است.

پی‌نوشت‌ها

1. Alois Senefelder(1834-1771)

۲. زنفلدر در دو دهه بعد سعی کرد تا دستگاه خود را کامل‌تر کند. قبل از سال ۱۷۹۷م ماشینی را اختراع کرد که از سنگ لیتوگرافی استفاده می‌شد. سنگ را به مرکب آغشته می‌کردند و صفحه کاغذ را در بالای آن می‌گذاشتند و از میان دو سیلندر عبور داده می‌شد به طوری که سیلندر، بالایی کاغذ را به روی سنگ فشار میداد و چاپ روی کاغذ صورت میگرفت.

۳. « ادبیات داستانی عامه به تمامی روایت‌های تخیلی، سرگرم کننده و آموزنده اطلاق می‌شود که در قالب نظم و نثر به صورت مکتوب یا منثور در کنار ادب رسمی در میان مردم رواج دارد. قالب‌های رایج ادبیات داستانی یا قصه‌های عامه، افسانه، اسطوره، حکایت، مثل، مثل، داستان مثل، لطیفه، نقل، نقل آواز، است. در گذشته مرز مشخصی برای این انواع نبوده و این انواع به معنی کلی داستان منثور یا منظوم هم در ادب عامه و هم در ادبیات رسمی به کار می‌رفته‌اند اما امروزه ادبیات داستانی عامه آن دسته آثاری هستند که محتوا، مضمون، سبک نگارش، مخاطبان و شکل ارائه آن باب پسند عامه و در میان مردم رایج باشد»(ذوالفقاری، ۱۳۹۷: ۱۲).

۴. ممکن بود تصاویر یک کتاب توسط دو یا چندین تصویرگر طراحی میشد و یا یک کتاب در نسخ مختلف با کلیشه‌ها و تصویرسازان متعدد تصویر میشد مانند کتاب طوفان البکاء که جزء کتابهای مذهبی رایج در دوران قاجار بوده است و تصویرگران بسیاری آن را رقم زده‌اند.

5. Ulrich Marzolph (1953)

۶. اولریش مارزلف از اصلاح " Popular " (Marzolph, 2001: VII) استفاده کرده است. « آثار هنری عامه تا حد زیادی دارای روح جمعی هستند و توانایی برقراری ارتباط موثری با گستره وسیعی از لایه‌های مختلف اجتماعی دارند، از همین جاست که هنر عامه در برابر دیگر هنرهای رسمی نهادهای قدرتمند اجتماعی قرار می‌گیرد»(معین‌الدینی، نادعلیا و مرانی، ۱۳۹۳: ۸۹ و ۹۰).

۷. کلیات جودی مصور موجود در کتابخانه ملی در چاپخانه‌های تهران با نامهای علیقلی‌خان قاجار، شرکت طبع تهران، کارخانه مشهدی خداداد چاپچی و در تبریز با نام مشهدی محمد به چاپ رسیده است و کاتبان نسخ جودی شامل: محمد حسن بن ابوالقاسم خوانساری، بدری، یوسف خان علی‌اکبر و محمد صادق گلپایگانی می‌باشد. تصویرگران شامل: محمد صانعی خوانساری، محسن تاجبخش، ناصرقلی‌خان خوانساری و عبدالحسین خوانساری است.

۸. « این بنا در مرکز شهر کرمانشاه، چال حوض سابق و جانب شرقی خیابان شهید حداد عادل واقع شده است. از سال ۱۳۳۰ بازنسازی و تکمیل آن انجام شد. بازنسازی و تزیین حسینیه توسط استاد حسین نقاش تهرانی و سید ابوالقاسم مانی، نقاش معروف کرمانشاه انجام شد. سپس حاج حسن کاشی‌پز میناچی، کاشیهای این بنا را انجام داد»(ملازاده و محمدی، ۱۳۸۱، ۱۶۱).

۹. در بخش عباسیه، دیوارها با کاشیهای الوان و نمادهایی از پیامبران و چهره بزرگان مذهبی و کشوری و نیز آرامگاه امامان تزیین شده است. «کاشیهای تکیه معاون‌الملک به صورت کاشیهای برجسته و هفت رنگ کار شدند. لچکی سقاخانه که در سمت راست پله‌های ورودی قرار دارد با کاشیهای زیبایی، صحنه آب طلبیدن حضرت سکنه از حضرت عباس را به تصویر درآورده است. در سمت راست ورودی اصلی، در کوچکی قرار دارد که به یکی از اتاقهای حسینیه باز میشود. در زیر پنجره‌های این اتاق، چهار تابلوی کاشیکاری به چشم می‌خورد که صحنه‌های رزم حضرت علی اکبر و حضرت قاسم و به تصویر کشیده شده است» (ذوقی حسینی، ۱۳۹۲: ۱۳۴).

۱۰. «نامه خسروان، اثر جلال الدین میرزا، فرزند فتحعلی شاه قاجار است که در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار تألیف شده است. مؤلف، کتاب خود را با عنوان «داستان پادشاهان پارس از آغاز تا پایان ساسانیان که سودمند مردمان، به ویژه کودکان و نوجوانان است.» شناسانده است. نامه خسروان شاید نخستین کوشش در عهد قاجار در تدوین یک دوره موجز و مصور از تاریخ ایران برای عامه مردم بود که بر پیوستگی تاریخی ایران از عهد باستان تا دوره جدید تأکید می‌ورزید» (میرعزیزی و فیروزآباد، ۱۳۹۵، ۷۶).
۱۱. آثار عجم یا شیرازنامه اثر فرصت‌الدوله شیرازی، کتابی است در زمینه‌های تاریخ، جغرافیا و آثار باستانی که بر زندگینامه شخصیت‌ها، شاعران، خوش‌نویسان، نقاشان و اهل صنایع مشهور شیراز شرح می‌دهد. اولین بار آثار عجم در ۱۳۱۴ ق در بندر معموره بمبئی به تعداد ۶۰۴ صفحه در مطبع ناصری چاپ شد.
۱۲. در نسخ‌التواریخ، ورود شیر به کربلا مطرح می‌شود و خطاب می‌کند، شیر که همان حضرت علی (ع) است، شبانه روز، بر پیکر سیدالشهداء سر می‌زند. (سپهر، ۱۳۸۲، ۲۲).
۱۳. تصویر شیر در کربلا در یک نسخه دیگر از کلیات جودی به سال ۱۳۶۷ ق به شماره بازیابی ۲۱۹۶۳-۶ در کتابخانه ملی نیز دیده شده است اما به دلیل رقم تصویرگری، بعد از کاشی‌نگاره‌های تکیه معاون‌الملک از ذکر آن صرف نظر شد.
۱۴. «حضور زعفران از سوی بسیاری از علما از جمله آیت الله نوری بی‌استناد دانسته شده است. در روایات کتب معتبر و قرون نخستین نیز نامی از رئیس جنیان به میان نیامده و صرفاً به گروهی از آنان اشاره شده است. با این حال به احتمال فراوان، ریشه این موضوع به نقل ملاحسین واعظ کاشفی که فارغ از استناد روایی و تاریخی می‌باشد، مرتبط است.» (لعل شاطری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۶).

15. Expensive

منابع

- اسکرس، جنیفر، شکوه هنر قاجار، ترجمه علیرضا بهارلو و مرضیه قاسمی، تهران، خط و طرح، ۱۳۹۹.
- بابازاده، شهلا، تاریخ چاپ در ایران، تهران، طهوری، ۱۳۷۸.
- پاکبار، رویین، دایرةالمعارف هنر، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۱.
- جباری، مرآت، فاطمه، محسن، مطالعه تطبیقی تصاویر نسخ چاپ سنگی و کاشی‌های مصور دوره قاجار، هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۸، شماره ۱، صص ۵۷-۶۸، ۱۳۹۲.
- جودی خراسانی، میرزا عبدالجواد، دیوان جودی، تصحیح علی افراسیابی، چاپ اول، قم، قلم، ۱۳۸۶
- ذوقی حسینی، الهه، معماری تکایای ایران، تهران، طحان، ۱۳۹۲
- ذوالفقاری، حسن، فارسی عمومی، برگزیده متون فارسی و آیین نگارش، تهران، رشدآوران، ۱۳۹۱
- ریاضی، محمدرضا، کاشی‌کاری قاجار، تهران، یساولی، ۱۳۹۵
- سپهر، میرزا محمدتقی، نسخ‌التواریخ، تهران، کتابچی، ۱۳۸۲.
- شاطری، وکیلی، ناظمیان فرد، مصطفی، هادی، علی، بررسی تطبیقی تصاویر جنیان حاضر در کربلا در کتب چاپ سنگی عصر ناصری با روایات اسلامی، تاریخنگری و تاریخنگاری، پیاپی ۱۰۷، شماره ۲۲، صص ۱۴۷-۱۷۶، ۱۳۹۷.
- شریف کاشانی، حبیب الله، تذکره‌الشهداء، تحقیق: مؤسسه فرهنگی شمس‌الضحی، تهران، شمس‌الضحی، ۱۳۹۰.
- عزیزی، صادق پور فیروزآبادی، سید محمود، ابوالفضل، تحلیل تأثیر تصاویر چاپ سنگی کتابنامه خسروان بر تصاویر کاشیهای نقش برجسته کاخ موزه گلستان، نگره، شماره ۳۷، صص ۷۳-۸۶، ۱۳۹۵.

پژوهشهای علوم تاریخی

دوره ۱۳، شماره ۲- شماره پیاپی ۲۵، تابستان ۱۴۰۰/۱۷۳

قزوینی، محمد کاظم، تندیس شکیبایی (از ولادت تا شهادت) ترجمه ای از کتاب زینب کبری من المهدی اللحد، ترجمه جلال سبحانی، تهران، بین الملل، ۱۳۹۴.

مارزلف، اولریش، تصویرسازی داستانی در کتاب های چاپ سنگی، ترجمه شهروز مهاجر، تهران، نظر، ۱۳۹۸.

ملازاده، محمدی، کاظم، مریم. دایرةالمعارف ۴- دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی/۵، تهران، سوره مهر، ۱۳۸۱.

معین الدینی، نادعلیا، مرآتی، محمد، احمد محسن، بررسی مفهوم و جایگاه سبک هنری در هنر عامه، ۱۳۹۳.

آرشیو نسخ چاپ سنگی کتابخانه ملی.

Marzolph,Ulrich.(2001).Narrative Illustration In Persian Lithographed Books. Bosen. Brill.

برداشت مطلب (بدون نویسنده) از سایت خبرگزاری تحلیلی ایران (خبرآنلاین)(۱۳۹۴). تاریخ مراجعه ۹۹/۱۲/۱۸

<https://www.khabaronline.ir/photo/467479/%DA%A9%D8%A7%D8%B4%DB%8C%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DB%8C>

برداشت مطلب از مسعود گودینی خبرگزاری مهر(۱۳۹۲). تاریخ مراجعه ۱۳۹۹/۱۲/۲۱
<https://www.mehrnews.com/photo/2023319/>

برداشت مطلب از میثم منیعی (تکیه معاون الملک)(۱۳۹۴). تاریخ مراجعه ۹۹/۱۱/۳
<https://www.mehrnews.com/photo/2939344/%DA%A9%D8%7%D8%B4%DB>